

Maria PILCHIN
Magistru în filologie, lector,
Universitatea de Stat din Moldova
Chișinău, Republica Moldova

Traducerea litterară în viziunea lui Jorge Luis Borges

Rezumat: Traducerea în viziunea lui Jorge Luis Borges, ca act în sine, este mai mult decât o translație, decât o transpunere dintr-o limbă sursă într-o limbă țintă, este mai degrabă o modalitate de cercetare bibliografică, textuală, editorială etc. a unui text sub pretextul de al trece în altă limbă. Am identificat în opera scriitorului argentinian un corpus de texte care conțin ideea traducerii ca pretext sau ca subtext a unor fapte culturale mai mari. Traducere este în primul rând o multiplicare sau cel puțin o dublare, o dedublare. Textul devine, pentru cel care filosofează limbajul, proteic prin variantele sale traduse, autorul și traducătorul se înmulțesc și ei, așa de parcă traducerea ar fi un fel de geniu al textualității regeneratoare, reproducătoare. La Borges, traducerea este un alibi care permite camuflarea, tăinuirea unor scopuri textuale.

Cuvinte-cheie: traducere literară, dublarea/dedublarea textului sursă, textul proteic al originalului, textualitatea reproducătoare a traducerii, autorul multiplicat

Abstract: In Jorge Luis Borges' view, translation, as the act itself, is more than a translation, but a transposition from a source language into a target language, it is rather a way of bibliographical, textual, editorial, etc., research of a text with the pretext to transform it into another language. In the work of the Argentinean writer we have identified a corpus of texts containing the idea of translation as a pretext or as a subtext of the higher cultural facts. Translation is, first of all, a multiplication or at least a doubling, a split of the text. The text becomes, for the one who philosophizes language,

proteic by its translated variants, the author and the translator are multiplying too, as if translation would be a kind of genius of the regenerating, reproductive textuality. Translation is an alibi that allows Borges the camouflage and the concealment of the textual purposes.

Keywords: literary translation, doubling/duplication of the source text, the proteic text of the original, the reproductive textuality of the translation, the multiplied author

Traducerea ca operație pe gândirea celui alt

Daniel-Henri Pageaux în cartea sa *Literatura generală și comparată* menționa: «Comparatistul consideră traducerea drept o operație pe o limbă străină, dar și pe gândirea celui alt, pe estetica și cultura sa: perspective în egală măsură antropologice, lingvistice sau literare» (Pageaux 61). În opera borgesiană traducerea, în general, și traducerea literară, în particular, este totuși o dimensiune mai mult decât pur filologică. La Borges traducerea și traducătorii țin de un fel de «alchimie» aparte a existenței umane. Traducătorii din textele borgesiene sunt ființe ieșite din comun, lor li se întâmplă lucruri ciudate, uneori magice, alteori dramatice. Traducerea e o magie și nu în sensul figurat al acestui cuvânt. Este un fel de stare mediumnică, spiritistă între lumi, între stări, între timpuri.

Traduceri și traducători în opera lui Borges

În narațiunea *Povestea trădătorului și a eroului* citim că «Ryan află că în 1814, James Alexander Noian, cel mai vechi dintre tovarășii eroului, tradusese în gaelică, cele mai cunoscute drame ale lui Shakespeare, printre care *Iulius Cezar*» (Borges, *Moartea și busola* 467). Astfel, observăm că traducerea poate crea o realitate, se poate proiecta din cărți în viață. Asasinarea lui Iulius Caesar trece parcă prin actul traducerii în asasinarea lui Fergus Kilpatrick. Aici se produce actul mirabil al transpunerii celor scrise și traduse în viață. Actul transpunerii glotice produce acel asasinat ca pe un efect adiacent. O abordare cabalistică, în maniera cea mai borgesiană posibilă.

Lexemul mirabil nu trebuie să fie luat în acest context ca o inflație de metafore, căci miraculosul e o imanență borgesiană și aici am inventa

termenul de «suprarealism magic». În narațiunea *Minunea tainică*, descoperim istoria altui traducător.

Pe nouăsprezece, autoritățile au primit un denunț; în aceeași zi, la căderea serii, Jaromir Hladik a fost arestat. L-au condus la o cazarmă albă și curată, pe malul celălalt al râului Moldava. N-a putut să dezmință niciuna din acuzațiile Gestapoului: numele său matern era Jaroslavski, sângele lui era evreiesc, studiul său despre Boehme era iudaizant, numele lui apărea pe o listă cu semnături de protest față de planul Anschluss. În 1928 tradusese *Sepher Yezirah* pentru editura Hermann Barsdorf; catalogul entuziast al editurii exagerase din rațiuni comerciale renumele traducătorului; acest catalog a fost răsfoit de Julius Rothe, unul dintre șefii în mâinile cărora se afla soarta lui Hladik. (Borges, *Moartea și busola* 485)

Or, personajul de sacrificat era un trădător al umanității în ochii naziștilor, fiind, *de facto*, un traducător, cu un nume exagerat de către editura care dorea să vândă publicația! Traducerea și naționalitatea îi vor aduce moartea. Personajul, în aparenta mediocritate sau, mai bine zis, în existența sa ordinară este o ființă aparte, și e prin literatură, căci

Hladik trecuse de patruzeci de ani, în afară de câteva prietenii și de o mulțime de deprinderi, îndeletnicirea problematică a literaturii constituia viața sa; ca orice scriitor, aprecia valoarea celorlalți ținând seama de ceea ce publicaseră aceștia și cerea ca toți ceilalți să-l aprecieze ținând seama de ceea ce abia întrezărea ori plănuia el. Toate cărțile pe care el le dăduse la tipar îi produceau un complex de căință. În cercetarea operei lui Boehme, Abnesra și Flood, pusese la bătaie în primul rând sânguința și nimic altceva; în traducerea operei *Sepher Yezirah* se lăsase în voia neglijenței, a oboselii și a conjuncturii. (*Ibid.* 486-487)

Tot ce poți spune despre el sunt aceste rânduri literare, de parcă literatura ar fi unicul instrument optic prin care poate fi privit.

În *Trei versiuni ale lui Iuda* citim:

În Asia Mică ori în Alexandria, în cel de-al doilea secol al creștinismului nostru, când Basilides propovăduia doctrina lui care considera cosmosul o temerară sau perversă improvizație de îngeri deficienți, Nils Runeberg ar fi condus, cu singulară pasiune intelectuală, una din micile mănăstiri ale gnosticilor. Dante i-ar fi destinat, poate, un

mormânt de foc; numele lui ar fi sporit catalogul ereticilor mărunți, între Saturnilo și Carpocrates; vreun fragment din predicile lui: podoabă de injurii, ar fi dăinuit în apocriful *Liber adversus omnes haereses* ori s-ar fi mistuit în incendiul unei biblioteci monastice, atunci când focul a distrus ultimul exemplar din Syntagma. În schimb, Dumnezeu i-a hărăzit secolul al XX-lea și orașul universitar Lund. Azi, în 1904, a publicat prima ediție din *Kristus och Judas*; aici, în 1909, și-a tipărit opera capitală *Den hemlige Frälsaren*. (Există o traducere germană a acesteia, făcută în 1912 de Emil Schering; se intitulează *Der heimliche Heiland*). (*Ibid.* 492)

Aceste reîncarnări europene ale unui spirit eretic, care va aduce un “salvator secret”, îl descoperim tot prin traducere, așa de parcă traducerea este cu siguranță un mijloc de transgresare a timpului.

În acest sens, la Borges «citești» o mulțime de cărți, mai bine zis, de titluri traduse: «o traducere literală după *Sepher Yezirah* în *Moartea și busola* (472)»; «O traducere, cu prefață și note, a manualului intitulat *Carte a invenției liberale și artei jocului de șah* de Ruy Lopez de Segura (Paris, 1907)», în *Pierre Menard, autorul lui Don Quijote* (Borges, *Moartea și busola* 390), găsim «O traducere, în manuscris, după *Busolă* pentru navigarea celor culti de Quevedo, intitulată *La boussole des précieux*», tot acolo (*Ibid* 391). Manuscrisele sunt găsite, pierdute, citate, copiate, traduse, în acest sens, opera borgesiană este un mare atelier de facere, contrafacere, prefacere și desfacere textuală. *Secta celor treizeci* așa începe:

Manuscrisul original poate fi consultat la Biblioteca Universității din Leiden; este scris în latină, dar unele elenisme justifică ipoteza că a fost tradus din greacă. Potrivit lui Leisegang, datează din veacul al patrulea al erei creștine. Gibbon îl menționează, în trecere, într-una din notele la capitolul al cincisprezecelea din *Decline and Fall*. (Borges, *Cartea de nisip* 366)

În *Tlön, Uqbar, Orbis tertius*, argentinianul produce un fel de morfologie mistică a unor limbi inexistente:

în presupusa *Ursprache* din Tlön nu există substantive de la care să-și revendice originea limbile «actuale» sau dialectele: există verbe impersonale, calificate prin sufixe (sau prefixe) monosilabice de valoare adverbială. De exemplu: nu există cuvântul care să corespundă cuvântului luna, dar există un verb care în spaniolă ar suna lunecer sau luna. Surgió la luna sobre el río (s-a înălțat luna

peste râu) se spune hlör u fang axaxaxas mlö, adică în ordine: hacia arriba (upward) detrás duradero-fluir luneció (în sus, înapoi perenă-curgere se în lună). (Xul Solar traduce prescurtat: upa tras perfluyue lunó – sus după curgător lună – Upward, behind the onstreaming it mooned). (*Moartea și busola* 376)

Aceste încercări de traducere dintr-o limbă inventată sunt magice și ele. E ceva de Golem glotic aici, de cabală lingvistică.

În narațiunea *Grădina potecilor ce se bifurcă*, aflăm că traducerea ca act în sine este mai mult decât o translație, decât o trecere dintr-o limbă sursă într-o limbă țintă, este mai degrabă o modalitate de cercetare bibliografică, textuală, editorială etc. a unui text sub pretextul de al trece în altă limbă:

Grădina potecilor ce se bifurcă este o ghicitoare uriașă sau o parabolă, a cărei temă este timpul; această cauză tăinuită interzice menționarea numelui său. A omite întotdeauna un cuvânt, să recurgi la metafore inepte și la perifraze vizibile este, poate, modul cel mai eficace de a-l indica. Este modul întortocheat pe care l-a preferat, în fiecare dintre meandrele neobositului său roman, piezișul Ts'ui Pen. Am confruntat sute de manuscrise, am îndreptat greșelile introduse de neglijența copiștilor, am prevăzut planul acestui haos, am restabilit, am crezut că restabilesc ordinea primordială, am tradus întreaga operă: susțin că nu folosește niciodată cuvântul timp”. (*Ibid.* 442-443)

Aceeași idee a traducerii ca pretext sau ca subtext a unor fapte mai mari apare și în alte texte borgesiene. Traducerea funcționează ca un catalizator, ca ceva care declanșează fapte similare la scară mică cu acel big bang inițial. În *Deutsches Requiem*, Borges constată: «Luther, când a tradus Biblia, nu bănuia că scopul său era de a forma un popor care să distrugă Biblia pentru totdeauna» (Borges, *Cartea de nisip* 90). Este un verdict, e o acuzație, e o sentință?! Cu siguranță este ceva ce declanșează mai mult decât niște observații filologice cumiști cu privire la traducerea Bibliei în limbile vernaculare.

În *Căutarea lui Averroes* aflăm:

scopul lui Averroes era de a interpreta cărțile sale așa cum acei ulemii interpretează Coranul. Istoria va înregistra puține lucruri mai frumoase și mai patetice decât această consacrare a unui medic arab gândirii unui om de care-l despart paisprezece secole; dificultăților inerente trebuie să le mai adăugăm pe acelea rezultate din faptul

că Averroes, necunoscător al limbilor greacă și siriană, lucra după traducerea unei traduceri, în ajun, două cuvinte îndoielnice îl făcuseră să se oprească la începutul *Poeticii*. Aceste cuvinte erau tragedia și comedia. Le mai întâlnise cu ani în urmă, în cea de-a treia carte a *Retoricii*; nimeni, în lumea Islamului, nu bănuia ce vor să însemne. Parcurseseră în zadar, rând cu rând, paginile din Alexandru și Afrodizia și tot în zadar confruntaseră traduceri nestorianului Hunain ibn-Ishaq și pe cele ale lui Abu-Bashar Mata. Cele două misterioase cuvinte umpleau textul *Poeticii*; imposibil, deci, să fie înlăturate. (*Cartea de nisip* 93)

– un Averroes traducător, un Averroes confuz în fața a două lexeme intraductibile, acestea poate un ADN al culturii occidentale, două porți ale marii isterii vestice: râsul și plânsul sau râsu-plânsu, adevărata esență a unei civilizații neînțelese probabil nici azi de Orient, neînțeles și el la rândul lui de noi...

Traducere este în primul rând o multiplicare sau cel puțin o dublare, o dedublare. Textul devine proteic prin variantele sale traduse, autorul și traducătorul se înmulțesc și ei, așa de parcă traducerea ar fi un fel de geniu al textualității regeneratoare, reproducătoare. În *Memoria lui Shakespeare* personajul se prezintă: «Sunt Hermann Soergel. Poate că cititorul curios a răsoit «Cronologia lui Shakespeare» scrisă de mine, pe care cândva am socotit-o necesară pentru buna înțelegere a textului și care a fost tradusă în mai multe limbi, printre care și spaniola» (*Ibid.* 455). Aceasta este cartea de vizită a personajului: sunt autorul care a fost multiplicat, adică tradus, adică cu mai multe șanse de a fi ajuns la tine, cititorul meu de limbă spaniolă...

Actul traducerii se produce uneori simultan, în text, în fața unui public, așa cum se întâmplă în narațiunea *Evanghelia după Marcu*:

Răsfoi cartea și degetele sale o deschiseră la începutul Evangheliei după Marcu. Pentru a exersa în materie de traducere și, poate, pentru a vedea dacă ei sunt în stare să priceapă, hotărî să le citească acest capitol îndată după încheierea mesei. Îl surprinse faptul că-l ascultau cu luare-aminte și apoi chiar cu un interes tăcut. Își spuse că prezența literelor de aur pe copertă îi dădea, probabil, mai multă autoritate. Au toate astea în sânge, se gândi. Și își mai spuse că oamenii, de-a lungul vremii, au repetat întruna două istorii: aceea a unei corăbii ce caută pe ape mediteraneene o insulă iubită și aceea a unui Dumnezeu care se lasă răstignit pe Golgota. (*Ibid.* 303)

Traducerea este un instrument al travestiului realităților literare la Borges. Traducerea este o mască pe care el o aruncă peste diferite titluri inventate de el și anunțate drept manuscrise descoperite accidental de personajele lui. Traducerea este la Borges și un alibi care permite camuflarea, tăinuirea unor scopuri textuale. Însă nu credem că aceste tehnici narrative sunt axul borgesian central în ceea ce privește actul traducerii.

Cele 1001 de nopți ale traducerii

Borges este surprinzător în una din narațiunile sale în ceea ce privește traducerea literară, dacă ar fi scris doar această narațiune, oricum intra în circuitul universal. Ne referim la narațiunea «Traducătorii celor *O mie și una de nopți*». Autorul enumeră traducători, enumeră variante traduse, enumeră bătaia, polemica dintre aceste traduceri, faptul cum o traducere a umbrit pe cea precedentă, cum fiecare traducător a nuanțat, a scos la iveală alte sensuri, alte dimensiuni ale lumii arabe.

Iată cum începe această narațiune-tratat despre traducere:

La Triest, în 1872, într-un palat cu statui umede și lucrări de salubritate deficiente, un domn cu fața însemnată de o cicatrice africană – căpitanul Richard Francis Burton, consul englez – a dus la bun sfârșit o faimoasă traducere a cărții *Quitab alif laila ua laila*, pe care creștinii o mai numesc și *O mie și una de nopți*. Unul din scopurile tainice ale lucrării sale era anihilarea altui domn (tot cu o barbă întunecată de maur și tot trecut prin multe), care alcătuia în Anglia un vast dicționar și care a murit înainte de a fi anihilat de Burton. Acesta era Eduard Lane, orientalistul, autor al unei versiuni extrem de scrupuloase a celor *O mie și una de nopți*, care a înlocuit o altă versiune, aparținând lui Galland. Lane a tradus împotriva lui Galland, Burton împotriva lui Lane; pentru a-l înțelege pe Burton, trebuie să înțelegem mai întâi această dinastie de vrăjmași. (*Moartea și busola* 310)

Umberto Eco afirma în introducerea la studiul său *A spune cam același lucru. Experiențe de traducere* că «multe concepte care circulă în traductologie (echivalență, adecvare la scop, fidelitate sau inițiativă a traducătorului) se așază, din punctul meu de vedere, sub semnul *negocierii*» (17). Bogdan Ghiu constată însă un fel de antagonism immanent traducerii: «Orice traducere ar trebui, prin urmare, nu doar să accepte, ci să pornească

de la faptul, plin din punct de vedere ontologic, că se efectuează și că lucrează sub ștersătură, că originalul, în permanență, o șterge *de dedesubt*» (Ghiu 81). Borges deschide limitele spațiului cuprins de traducere și original, el invocă o ipostază mai mult decât curioasă, traducerea ca un turnir, ca o vrăjmășie cu textul tradus de altcineva, cu traducătorii precedenți, cu receptarea, adică cu timpul. Or, *ștersătura*, erodarea este produsă și de alte traduceri, care luptă pentru întâietate, nu doar de original, după cum afirma Bogdan Ghiu.

Iată câteva din aceste versiuni concurente ale celor *O mie și una de nopți*:

1. Examinată cuvânt cu cuvânt, versiunea lui Galland este cea mai prost scrisă dintre toate, cea mai mincinoasă și mai slabă, dar a fost cea mai bine citită. Cei care au stabilit cu ea o relație de intimitate a cunoscut fericirea și uimirea. Orientalismul ei... (*Moartea și busola* 311)
2. Lane este un virtuoz al subterfugiului, un neîndoielnic precursor al celor mai ciudate pudori ale Hollywoodului. Notele îmi pun la dispoziție câteva exemple concludente. În noaptea 391, un pescar îi dă un pește regelui regilor, iar acesta vrea să știe dacă este parte bărbătească sau parte femeiască; i se răspunde atunci că e hermafrodit. Lane izbutește să atenueze această discuție nepotrivită, traducând că regele a întrebat din care specie făcea parte peștele și că istețul pescar i-a răspuns că aparține unei specii mixte. În noaptea 217, este vorba despre un rege cu două neveste, care se culca o noapte cu una și noaptea următoare cu cealaltă, și astfel au trăit fericiți. Lane elucidează fericirea acestui monarh, spunând că se purta cu cele două femei «cu imparțialitate»... O explicație ar putea fi faptul că opera lui era destinată pentru «măsuța din salon», centru de lectură unde nu era îngăduit să-i scandalizezi pe cititori, ci numai să le procuri subiecte pentru o conversație decentă. (*Ibid.* 314)
3. Ca să nu-și piardă cititorii, Burton a făcut o mulțime de note explicative «despre obiceiurile musulmanilor». Se poate afirma că Lane pregătise terenul. Veșminte, viața de zi cu zi, practici religioase, arhitectură, referiri la istorie sau la Coran, jocuri, arte, mitologie – toate acestea erau elucidate în cele trei volume ale incomodului precursor. Lipsea, cum era de așteptat, aspectul erotic. Burton (care își încercase condeiul scriind un raport foarte personal despre bordelurile din Bengal) era în stare mai bine ca oricine să umple acest gol. [...] Astfel, volumul al șaselea (pe care-l am sub ochi) include vreo trei

sute de note, dintre care se cuvine să le pomenim pe următoarele: o condamnare a închisorilor și o pledoarie pentru pedepsele corporale și amenzi; [...]; o informație despre părțile rușinoase ale trupului musulmanilor, care la bărbat țin de la buric până la călcâi, iar la femeie din cap până-n picioare; [...]; o avertizare despre plăcerile “echitației” când nu călărești un dobitoc, ci tot o făptură umană ca și tine; un grandios proiect de a încrucișa maimuțe cinocefale cu femei și a obține astfel o subrasă de buni proletari. La cincizeci de ani, omul a acumulat gingășii, ironii, obscenități și o mulțime de anecdote; Burton le-a deșertat în notele lui. (*Ibid.* 322-323)

4. Doctorul Mardrus. Ce destin paradoxal a avut Mardrus! I se atribuie virtutea morală de a fi traducătorul cel mai fidel al celor *O mie și una de nopți*, carte de o admirabilă senzualitate, cândva ascunsă cumpărătorilor de buna educație a lui Galland sau de fandoselile puritane ale lui Lane. Este lăudat pentru geniala literalitate a versiunii lui, ce pare a fi deplin demonstrată de inapelabilul subtitlu *Versiune literală și completă a textului arab* și pentru inspirația de a o numi *Cartea celor o mie de nopți și o noapte*. (*Ibid.* 325)
5. Enno Lillmann. Fără plăcutele zăbave ale lui Burton, traducerea lui are o franchețe totală. Nu-l sperie obscenitățile cele mai inefabile: le tălmăcește în germana lui liniștită, câteodată, foarte rar, în latină. Nu omite niciun cuvânt, nici măcar pe acelea care marchează – de o mie de ori – trecerea de la fiecare noapte la următoarea. Neglijează sau respinge culoarea locală; a fost nevoie de o indicație a editorilor pentru ca să păstreze numele lui Alah și să nu-l înlocuiască cu Dumnezeu. Asemenea lui Burton și lui John Payne, traduce versul arab prin versuri europene. Notează cu naivitate că dacă, după înștiințarea rituală «Cutare a spus aceste versuri» ar veni un paragraf de proză germană, cititorii lui ar rămâne descumpăniți. Acestora le pune la dispoziție notele necesare pentru buna înțelegere a textului: vreo douăzeci în fiecare volum, toate laconice. Este întotdeauna lucid, lizibil, mediocru. Urmează (ni se spune) respirația limbii arabe. Dacă nu s-a strecurat o eroare în *Enciclopedia Britanică*, atunci traducerea lui este cea mai bună dintre toate câte sunt în circulație. Aud că arabiștii sunt de acord cu această apreciere; nu are nicio importanță că un simplu literat – și încă din Republica Argentina, nu dintr-un loc mai acătării – preferă să aibă altă părere. (*Ibid.* 333)

Borges concluzionează în aceeași povestire: «Argumentul meu este acesta: versiunile lui Burton și Mardrus, ba chiar și aceea a lui Galland, nu pot fi concepute decât după o întreagă literatură. Oricare ar fi defectele sau meritele lor, aceste opere caracteristice presupun existența unui bogat proces anterior» (*Ibid.*).

Literatura față cu traducerea

Or, traducerea literară este literatura în sine, este un pretext de a re-scrie un text altfel, de fiecare dată altfel și totodată la fel. Este istoria variantelor sau a invarianților, a eternei variații literare de la Homer încoace, care totuși urmează o anumită constantă. Este istoria eternei reveniri la râul în care nu poți intra de două ori și totodată intri.

În cartea sa *După Babel. Aspecte ale limbii și traducerii*, George Steiner afirma că «Un studiu al traducerii este un studiu al limbii» (75), noi vom extinde aceste limite de sens, vom parafraza zicând că un studiu al traducerilor literare este parțial dacă nu este și un studiu al literaturii, așa cum literatura este nivelul de performanță majoră, de creativitate maximă al unei limbi. Borges a știut acest fapt și l-a și realizat prin opera sa.

Bibliografie

- Borges, Jorge Luis, *Moartea și busola. Proza completă 1*, Iași, Polirom, 2006.
Borges, Jorge Luis, *Cartea de nisip. Proza completă 2*, Iași, Polirom, 2006.
Eco, Umberto, *A spune cam același lucru: experiențe de traducere*, Iași, Polirom, 2008.
Ghiu, Bogdan, *Totul trebuie tradus: noua paradigmă*, București, Cartea Românească, 2015.
Pageaux, Daniel-Henri, *Literatura generală și comparată*, Iași, Polirom, 2000.
Steiner, George, *După Babel. Aspecte ale limbii și traducerii*, București, Univers, 1983.